

АКСІОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ СТАРШОКЛАСНИКА

У статті автор порушує проблему формування громадянських цінностей учнів старших класів, наголошує на необхідності дослідження динаміки системних змін у процесі формування громадянських цінностей школярів у період трансформації суспільства. Автор зазначає, що проблема формування громадянських цінностей старшокласників сьогодні є провідною у процесі становлення нового покоління та в підготовці старшокласників до життя й діяльності в громадянському суспільстві, досліджує чинники впливу зростання громадянських цінностей школярів, визначає характерні особливості процесу формування активної громадянської позиції з точки зору раннього юнацького віку. Автор зазначає, що зараз загально визнана необхідність громадянського виховання молоді забезпечить залучення особистості старшокласника до соціуму, дасть молодій людині конкретний багаж знань, сформує ціннісні пріоритети, створить можливості для набуття певних особистісних якостей. У статті викладено сприятливі умови для становлення громадянських цінностей учнів старших класів та виділено особливості формування інтелектуальної, мотиваційної, вольової, практичної та рефлексивної сфер школяра.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадянськість, громадянська освіта, громадянське виховання, активна громадянська позиція, громадянські цінності, школярі, освітній заклад.

Сучасне українське суспільство постійно потребує активних освічених громадян, здатних до самореалізації, самопізнання та саморозвитку, особистостей з активізованим внутрішнім ресурсом, готових самостійно ухвалювати рішення, здатних до співпраці й міжкультурної взаємодії у громадянському суспільстві. Таке соціальне замовлення потребує педагогічного осмислення загальних тенденцій і закономірностей виховання громадянина. У контексті нашого дослідження має значення характеристика старшого шкільного віку, оскільки це процес становлення громадянської позиції, активності, системи громадянських цінностей, що спирається на специфіку цього віку.

Проблему громадянського виховання, формування громадянської відповідальності, активності та системи громадянських цінностей розкрито у низці досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців (І. Бех, Л. Божович, Г. Васьківська, Н. Дічек, М. Євтух, М. Едвардс, С. Косянчук, В. Кузь, О. Любар, О. Пометун, М. Стельмахович, О. Сухомлинська, В. Сухомлинський та ін.).

Мета статті полягає в аналізі аксіологічного портрету старшокласника сучасного освітнього закладу.

Становлення громадянського суспільства передбачає зрілість індивіда як особистості та громадянина. Без сформованих громадянських цінностей людиною легко керувати, оскільки вона не здатна до усвідомленого вибору, швидко підпадає під емоційний вплив та змінює свої політичні орієнтири, що викликає атомізацію суспільства (відокремленість членів суспільства). С. Макеєва виділяє мозаїчно-амбівалентний тип особистості в українському суспільстві, який представляє суперечливе поєднання елементів демократичної та тоталітарної свідомості, значне зацікавлення політикою в поєднанні з індивідуальною політичною апатією та недовірою; невідповідність між висловлюваними поглядами, орієнтаціями й установками [6, с. 165].

У старших класах завершується процес первинної соціалізації, тому й вимоги до освітнього процесу передбачають цілісне зосередження уваги на підготовці старшокласника як до праці, до створення сім'ї, так і до життя в громадянському суспільстві та виконання громадянських обов'язків. Причому в цьому процесі беруть участь не тільки освітні установи, але й інші громадянські інститути, оскільки стандартна траєкторія взаємодії "учитель-учень-колектив-батьки" вже не є достатньою, а вивчення окремо взятих чинників й інститутів соціалізації юнацтва переростає в системне дослідження, свого роду "екологію дитини" – якісної характеристики простору дитинства, в якому є і сусідські взаємини, і регіональні особливості місцевості, і всі інші умови, в яких розгортається життєдіяльність дитини і її оточення. Людина є біосоціальним феноменом, тому її екологія відрізняється своєю міждисциплінарністю, оскільки бере до уваги всі складники розвитку людини, її взаємодію з навколишнім середовищем, зв'язок із суспільними групами, тому вирішальне значення в досягненні ідеалів екології дитинства має фактор виховання, тобто створення умов для розвитку й самовизначення особистості, її морального, громадянського становлення та самореалізації [3; 9].

Реалізація процесу формування громадянських цінностей школярів здійснюється на загальносуспільному (макрорівень), регіональному та поселенському (мезорівень) й соціальному (екзорівень) рівнях. Причому якщо *макрорівень* формулює культурний й історичний контекст цінностей, традицій, закономірностей, що впливають на всі нижчі рівні, *мезорівень* передбачає участь у справах громади рідного міста, села, через конструктивні ініціативи щодо поліпшення життєдіяльності громади шляхом залучення до роботи громадських організацій та груп, які сприяють вирішенню різноманітних громадських проблем, *екзорівень* охоплює соціальне середовище, безпосередньо не пов'язане з досвідом особистості, але яке опосередковано впливає на неї (діяльність батьків, економічна ситуація в країні, роль ЗМІ), то *мікрорівень* яскраво проявляється на рівні учнівського колективу, в активній участі у самоврядуванні класу, школи, в організації доцільної життєдіяльності, в налагоджуванні міжшкільних зв'язків тощо. Саме освітній заклад має найбільше впливів на

формування системи цінностей, становлення громадянськості та створення позитивних або послаблення негативних тенденцій соціального середовища на молоду людину [11].

Верхня межа періоду ранньої юності (15–17 років) розмита, оскільки історично й соціально зумовлена, індивідуально мінлива. Важливим є визначення перетину межі “дорослості”. Критерієм дорослішання в громадянському суспільстві стає оволодіння громадянською культурою, системою знань, громадянських цінностей, норм, соціальних традицій, готовність до громадянської діяльності.

У юнацькому віці формується самостійність особистості, проте старшокласник поряд з елементами дорослого статусу все ж зберігає певну ступінь залежності (матеріальна, інерція батьківських установок) і якщо підліток, за словами Л. Божович, спрямований на майбутнє з позиції сьогодення, то старшокласник – із позиції майбутнього, оскільки відбувається розширення тимчасового горизонту особистості – майбутнє стає головним мірилом, змінюється основна спрямованість особистості, визначається подальший життєвий шлях, здійснюється вибір професії.

Спрямованість у майбутнє, побудова життєвих планів і перспектив, тому рання юність (старший шкільний вік), як жодний інший період, відрізняється нестабільністю розвитку як на міжіндивідуальному рівні (тоді як один із старшокласників уже досяг статевої зрілості, інший ще перебуває на половині шляху процесу дозрівання, а третій за своїми фізіологічними параметрам може бути оцінений як підліток), так і на внутрішньоіндивідуальному [10].

Традиційно у наукових дослідженнях особливості організації освітнього процесу в старших класах розглядається крізь призму *вікових особливостей учнів та психологічних новоутворень періоду юності* (розвиток самосвідомості, зрілість, диференціація та стабілізація моральної свідомості, інтенсивний розвиток інтелекту, формування світогляду і соціальних установок), *зміни характеру навчальної діяльності* (багато-предметність, теоретизація, абстрактність), *різноманітності вимог* із боку дорослих, що викликає необхідність формування власної позиції; залучення до суспільно-корисної праці; *розширення соціальних зв'язків*.

Психологічним новоутворенням старшокласників є становлення самосвідомості, стійкого образу своєї особистості, свого “Я”, особистісне самовизначення, яке є інтегративним компонентом становлення старшокласника, має ціннісно-смыслову природу і дозволяє йому визначити позиції щодо громадянських цінностей суспільства. Саме особистісне самовизначення є процесом ієрархізації мотиваційної сфери школяра.

Оскільки в період юності людина вперше безпосередньо вступає в контакт із громадянським суспільством, то її головним завданням стає вирішення соціальних завдань та обов'язків, зокрема отримання професії, певного соціального статусу та створення сім'ї, прийняття відповідальності за власне життя та поведінку, особистісне самовизначення, самоспостереження, самоаналіз своїх якостей і здібностей [4].

У психолого-педагогічній літературі цікавим для нашого дослідження є підхід Дж. Гінзбурга до особистісного самовизначення, який передбачає активне визначення власної позиції щодо суспільно обраної системи цінностей. Теорія Дж. Гінзбурга передбачає комплексний підхід до вивчення поведінки людини через її концептуалізацію та вимірювання автономії, компетентності, соціального контексту в підтримці або перешкоджанні оптимальної мотивації. Теорія самовизначення звертається до ролі цінностей і прагнень у досягненні цілей людини, зокрема відбувається розрізнення прагнень зовнішніх (відображають цілі, які орієнтують на багатство, славу тощо) від внутрішніх (відображають цілі, які вміщують особистісний розвиток, діяльність у громаді, суспільстві, власний внесок).

Е. Еріксон зазначав, що на формування світогляду юнацтва впливає криза ідентичності (одночасне зростання вразливості й розвиток потенціалу особистості), що передбачає соціальні й індивідуально-особистісні вибори, ідентифікацію та самовизначення. Юність, яка є п'ятою стадією в схемі життєвого циклу Е. Еріксона, на його думку, є найважливішим періодом у психосоціальному розвитку людини, перехідним етапом від дитинства до зрілості (“ідентичність проти псевдо ідентичності”). У структурі індивідуальної ідентичності виділяє особисту (основа, незважаючи на зміни та розвиток) та “Я”-ідентичність (відповідальну за єдність, цілісність особистості). Е. Еріксон виділяє низку протистоянь у процесі формування ідентичності – тимчасова перспектива або розпливчате відчуття часу, впевненість в собі або сором'язливість, експериментування з різними ролями або фіксація однієї ролі, учіння або лінощі, ідеологічні переконання або сплутана система цінностей. Дифузія ідентичності, за Е. Еріксоном, характеризується тим, що молода людина протягом тривалого часу не здатна завершити психосоціальне самовизначення, що змушує її знову й знову повертатися на ранні стадії розвитку [2].

Серед негативних тенденцій цієї стадії виділяють дифузію часу (порушення сприйняття часу, відчуття найжорстокішого цейтноту, або порожнечі, нудьги і нікчемності), застій у праці (порушення працездатності, едипові ревності й заздрощі, нездатність ні продовжити освіту, ні вибрати роботу), негативна ідентичність (заперечення ролей і цінностей, орієнтація на “протилежне”) [10]. Тому для подолання таких тенденцій учений увів поняття “психосоціальний мораторій” для позначення певного інтервалу часу між підлітковим періодом і дорослістю, коли суспільство терпляче ставиться до пошуку різних соціальних ролей молодими людьми.

Виходячи з вищесказаного, можемо визначити формування системи громадянських цінностей як управління розвитком усіх основних сфер особистості з метою повної реалізації людини в суспільстві.

Інтелектуальну сферу старшокласника складають види й стиль мислення, пізнавальні процеси і вміння, розумові операції, а також система предметних та метапредметних ЗУН. Причому особливу роль у про-

цесі формування системи громадянських цінностей відіграє продуктивний тип мислення, який передбачає вміння й навички вирішувати завдання, знаходити нестандартні способи, опиратися стереотипним рішенням, що є важливим у громадянському суспільстві, оскільки одним із ризиків, на які наражається людина, є тиск із боку держави, ЗМІ. Для формування системи громадянських цінностей необхідним є розвинене критичне мислення – вміння знаходити, аналізувати й використовувати інформацію, що стосується життя людини в громадянському суспільстві.

Мотиваційна сфера передбачає наявність сукупності потреб, мотивів й цілей, які формуються протягом життя людини. Старшокласник повинен усвідомлювати необхідність в інтеріоризації громадянських цінностей та визначенні своєї громадянської позиції, бути вмотивованим у громадянській діяльності та цілеспрямованим, розуміти взаємозв'язок свого особистого успіху з розвитком громадянського суспільства. Необхідність активної громадянської позиції старшокласником усвідомлюється як неодмінна умова самореалізації тільки через успішну соціокультурну взаємодію в громадянському суспільстві, що формує почуття впевненості в собі, самоповагу, гідність, без яких школяр не зможе ефективно й конструктивно відстоювати свої громадянські переконання, права й інтереси, проявляти громадянську ініціативу, вступати в діалог чи дискусію.

До складу емоційної сфери входять емоції, почуття, емпатія, емоційний інтелект, самооцінка. Серед почуттів громадянськості виділяємо патріотизм, громадянську відповідальність, громадянський інтерес, що є абсолютно необхідними переживаннями юнацтва за долю свого суспільства, народу, держави, за виконання свого громадянського обов'язку та негативне ставлення до антигромадських проявів (нігілізм, недовіра, агресія, нетерпимість тощо).

Серед причин, що викликають негативні емоційні реакції юнацтва, виділяємо невміння досягати поставлених цілей, розуміти виникнення своїх емоційних станів, адекватно оцінювати свої здібності, якості, систему цінностей [5]. Із мотиваційною та емоційною сферами тісно пов'язана вольова сфера особистості, розвиток якої відіграє значну роль у процесі формування громадянських цінностей старшокласників. Такі вольові стани, як ініціативність, цілеспрямованість, упевненість, рішучість, самоконтроль, уміння відстоювати власну громадянську позицію, брати відповідальність, є абсолютно необхідними для особистісної самореалізації в умовах здійснення політичного, економічного та соціального тиску з боку політичних діячів, корпорацій, ЗМІ тощо.

Молода людина зі сформованою системою громадянських цінностей здатна протистояти впливу ворожої для держави й громадянського суспільства ідеології [8], проявів антигромадських, націоналістичних, релігійних протистоянь; здатна мобілізувати себе на участь у роботі громадських організацій, у подіях суспільно-політичного життя [1], усвідомлювати й оцінювати свою громадянську позицію, аналізувати й коригувати систему власних громадянських цінностей у зв'язку з подіями громадянського суспільства, формувати громадянську поведінку, спрямовану на забезпечення особистих інтересів, відповідно до інтересів громадянського суспільства й держави, обирати способи громадянської поведінки, керуючись моральними і правовими нормами суспільства.

Практична сфера вміщує вміння й навички, які проявляються в публічній громадянській діяльності, зокрема впливати на інших, шукати ресурси суспільства для досягнення поставлених цілей, здобувати, опрацьовувати інформацію, необхідну для цього. Сформована практична сфера дозволяє старшокласникові робити громадянські вчинки, відповідально ставитися до суспільства [7], брати участь у роботі громадських організацій, об'єднань громадян, проявляти громадянську активність, усвідомлювати важливість виборів в органи державної й громадської влади, місцевого самоврядування, діяльнісно протистояти формам свавілля, тиску тощо.

Висновки. Отже, процес формування громадянських цінностей будується на гуманістичних принципах визнання свободи вибору людини, яка сама обирає цінності, визначає те, яку мораль, культуру чи релігію вважати своїми. Громадянськість, громадянські цінності, громадянська позиція, громадянська активність та діяльність пов'язані з визнанням невід'ємності свого життя та майбутнього від долі громадянського суспільства, Батьківщини, свого народу, успішного розвитку суспільства та держави.

Використані джерела:

1. Аза Л. Диференціюючий прояв етнічності. *Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін* / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2005. С. 341–347.
2. Байтингер О. Переживание будущего как проблемы в ранней юности. *Наши проблемный подросток* / под ред. Л. Регуш. Санкт-Петербург, 1998. С. 42–49.
3. Вагнер И., Ткачева А. Экология детства: факторы культуры, воспитания и профессиональной компетентности педагога. *Экология человека*. 2015. № 9. С. 21–26.
4. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. І. Звереві. 2-ге вид. Київ ; Сімферополь : Універсум, 2013. 535 с.
5. Кирьякова А. Диагностика и прогнозирование ценностных ориентации школьников. *Ориентация и деятельность школьников* : сб. науч. тр. / под ред. Т. Ахаян, А. Кирьяковой. Москва : Педагогика, 1991. С. 56–70.
6. Соціологія : навчальний посібник / за ред. С. Макеева. Київ : Т-во "Знання", КОО, 2005. 455 с.
7. Степаненко В. Етнос – демос – поліс: етнополітичні проблеми соціальної трансформації в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2002. № 2. С. 102–120.
8. Ціннісні орієнтації сучасної молоді України (за результатами досліджень) : інформаційна брошура. Київ : СПД Соколянський А. Ю., 2011. 27 с.

9. Шалаева С. Диалектика детства в технологизированном социуме: аксиологический аспект. *Вестник Нижегородского университета Н. Лобачевского. Серия "Социальные науки"*. 2011. № 4(24). С. 155–160.
10. Шаповаленко И. Е. Возрастная психология (психология развития и возрастная психология). Москва : Гардарики, 2005. 349 с.
11. Шахрай В. Теоретико-методичні засади формування соціальної компетентності учнів основної і старшої школи засобами театрального мистецтва : дис. ... докт. пед. наук. Київ, 2016. 534 с.

References:

1. Aza L. Dyferentsiiuichy proiav etnichnosti [Differentiating Manifestation of Ethnicity] // *Ukrainske suspilstvo 1994–2005. Dynamika sotsialnykh zmin / Za red. V. Vorony, M. Shulhy*. – Kyiv : Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2005. – Pp. 341–347.
2. Baitinher O. E. Perezhyvannia maibutnoho yak problemy v rannii yunosti [The Experience of the Future as a Problem in Early Youth] // *Nash problemnyi pidlitok / Pod red. L. Rehush*. – SPb., 1998. – Pp. 42–49.
3. Vagner I. V., Tkacheva A. N. Ekologiya detstva: faktory kultury, vospitaniya i professionalnoy kompetentnosti pedagoga [Ecology of the Childhood: Factors of Culture, Education and Professional Competence of the Teacher] // *Ekologiya cheloveka*. – 2015. – № 9. – Pp. 21–26
4. Entsiklopediia dlia fakhivtsiv sotsialnoi sfery [Encyclopedia for Specialists in the Social Sphere] / Za zah. red. prof. I. Zvierievoi; In-t probl. vykhovannia NAPN Ukrainy. – 2-he vyd. – Kyiv ; Simferopol: Universum, 2013. – 535 p.
5. Kiriakova A. V. Diagnostika i prognozirovaniye tsennostnykh oriyentatsii shkolnikov [Diagnostics and Forecasting of Value Orientations of Schoolchildren] // *Oriyentatsiya i deyatelnost shkolnikov: sb. nauch. tr. / pod red. T. Akhayan. A. Kiriakovoy*. – Moskva : Pedagogika. 1991. – Pp. 56–70.
6. Sotsiologhiia: navch.posibnyk [Sociology: tutorial] / za red. S. Makeieva. – Kyiv : T-vo "Znannia", KOO, 2005. – 455 s. – Pp. 165.
7. Stepanenko V. Etnos-demos-polis: etnopolitychni problemy sotsiialnoi transformatsii v Ukraini [Ethnos-demos-policy: Ethnopolitical Problems of Societal Transformation in Ukraine] // *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*. – 2002. – № 2. – Pp. 102–120.
8. Tsinnisni oriyentatsii suchasnoi molodi Ukrainy (za rezultatamy doslidzhen) [Valuable Orientations of Modern Ukrainian Youth (based on research results)]: Informatsiina broshura. – Kyiv : SPD Sokolianskyi A. Yu., 2011. – 27 p.
9. Shalayeva S. L. Dialektika detstva v tekhnologizirovannom sotsiiume: aksiologicheskiy aspekt [Dialectics of Childhood in a Technologized Society: an Axiological Aspect] // *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta N. Lobachevskogo. Seriya "Sotsialnyye nauki"*. – 2011. – № 4 (24). – Pp. 155–160.
10. Shapovalenko I. V. Vozrastnaya psikhologiya [Age Psychology] (Psikhologiya razvitiya i vozrastnaya psikhologiya). – Moskva : Gardariki. 2005. – 349 s. – Pp. 265
11. Shakhrai V. M. Teoretyko-metodychni zasady formuvannia sotsialnoi kompetentnosti uchniv osnovnoi i starshoi shkoly zasobamy teatralnoho mystetstva [Theoretical and Methodical Principles of Formation of Social Competence of Pupils of the Main and High School by Means of Theatrical Art]: dys. na zdob. nauk. stup. d-ra ped. nauk. – Kyiv, 2016. – 534 s. – Pp. 71.

Власенко О. Н. Аксиологический портрет старшеклассника

В статье автор поднимает проблему формирования гражданских ценностей учащихся старших классов, подчеркивает необходимость исследования динамики системных изменений в процессе формирования гражданских ценностей школьников в период трансформаций общества. Автор отмечает, что проблема формирования гражданских ценностей старшеклассников сегодня есть ведущей в процессе становления подрастающего поколения и подготовке старшеклассников к жизни и деятельности в гражданском обществе; исследует факторы влияния роста гражданских ценностей школьников; определяет характерные особенности процесса формирования активной гражданской позиции с точки зрения раннего юношеского возраста. Автор отмечает, что в настоящее время общепризнанная необходимость гражданского воспитания молодежи обеспечит привлечение личности старшеклассника к социуму, даст молодому человеку конкретную сумму знаний, сформирует ценностные приоритеты, создаст возможности для получения определенных личностных качеств. В статье изложены благоприятные условия для становления гражданских ценностей учащихся старших классов и выделены особенности формирования интеллектуальной, мотивационной, волевой, практической и рефлексивной сфер школьника.

Ключевые слова: гражданское общество, гражданственность, гражданское образование, гражданское воспитание, активная гражданская позиция, гражданские ценности, старшеклассники, образовательное учреждение.

Vlasenko O. M. Axiological portrait of high school students

In the article, the author raises the problem of the formation of civic values of high school students, emphasizes the necessity of studying the dynamics of system changes in the process of formation of students' civic values in the period of society's transformation. The author notes that the problem of forming of high school students' civic values nowadays is determined by the leading in the process of formation of the younger generation and the preparation of high school students for life and activity in a civil society; investigates the factors influencing the growth of civic values of high school students; defines characteristic features of the process of forming an active civic position in terms of early youth. The author notes that nowadays the generally recognized need for civic education of young people will ensure the attraction of high school students to a society, will give the young person a specific amount of knowledge, form valuable priorities, create opportunities for acquiring certain personal qualities. The article describes favorable conditions for the formation of the civic values of high school students and highlights the peculiarities of the formation of the intellectual, motivational, volitional, practical and reflexive spheres of them.

Key words: civil society, civic education, active civic position, civic values, students, educational institution.